

[www.vulkani.rs](http://www.vulkani.rs)  
[office@vulkani.rs](mailto:office@vulkani.rs)

Copyright © 2021 Задужбина Милоша Црњанског, Београд  
Copyright © 2021 за ово издање Вулкан издаваштво

ISBN 978-86-10-04001-2



Ова књига штампана је на природном рециклираном папиру од дрвећа које расте у одрживим шумама. Процес производње у потпуности је у складу са свим важећим прописима Министарства животне средине и просторног планирања Републике Србије.

# Сеобе

## Милош Црњански

ЕДИЦИЈА ТРАГОВИ

VULKAN  
IZDAVAŠTVO  
Београд, 2021.



## БЕСКРАЈНИ, ПЛАВИ КРУГ. У ЊЕМУ, ЗВЕЗДА

Магловити врбаџи испаравају се још од прошлог дана, облаци се ковитлају све наниже. Дубина, кроз коју протиче река, мутна је и непроходна. Земља је тамна, невидљива и кишовита.

Шуми и хуји баруштина иза мрака. Сјај месечине пође са ње, појави се над помрчином, прође и нестане у ноћи, што мокра улази и одлази, улази и одлази једнако, заобилазећи га и влажећи му огромне груди и трбух, врућ и подбуо, увијен овнујским кожама, на којима је руно пробио зној. Капље кроз трску, капље, и, мада је густа тмина, види како једна жаба скаче, све ближе и ближе.

Испрекидан лавез паса и испрекидан пој петлова, још од поноћи, али далек. Туп удар копита, међутим, као под земљом, чује се једнако, у близини, под сном. Често буђење што га обухвата, пролази као неко љуљање у тој помрчини, која му продире под плећа и ребра најезена од хладноће. Не разликује таму око себе и таму у себи, и широм отвореним очима, у мраку, не види ништа. Скакање жабе, чело главе, извесно је да је ослушноу, али одмах затим загуши га сан, тако да опет све тоне у тежак задах овнујске коже, на којој му лежи горњи део тела, крај женине главе.

Ударен од коња више колена, пре неки дан, кад је почео да скупља делове пука, још се буди ноћу од бола, али тај бол умине брзо, као и страшна малаксалост и изнуреност у костима, од умора. Тако да, будећи се сваки час, застење и одмах затим опет заспи, шкргућући зубима.

Притом, за тај тили час, док опет не усни, шта све не угледа у полусну! Реку што под брегом шуми, испунивши сву ноћ. По разливеним водама, у рупама и јаругама, месечине. Трску прозора и крова, са које капље небројено капљица, кап по кап. Облаке, што се ковитлају све наниже. Непрегледне врхове врбака, пуне шибља.

А кад се заљуља, опет, у сан, запаљен и пун неких пламенова, тумба се у неком шаренилу у непрегледну даљину, у недогледну висину и бездану дубину, док га киша, што кроз трску прокишњава, не пробуди. Тада, помућеном свешћу, прво зачује лавез паса и пој петлова, да одмах затим широм, у мраку, отвори очи и не види ништа, али да му се учини као да види, у висини, бескрајан, плави круг. И, у њему, звезду.

Једном заста у том љуљању и хујање му у глави преста, тако да осети да је будан. Лежао је у мраку широм отворених очију, зачућен, и дрхћући од хладноће. Није више сањао. Пој петлова и лавез паса чуо је. Жена, која му је била заспала на руци, дисала му је на груди. И шум што изазва, протегливиши врат, чу, јер толика још тишина била је пред кућом. Кроз пукотину чамовине, међутим, примети танку светлост што је продирала и освети се сасвим. Било је време да иду.

То је горела ватра оних који су синоћ били полегали, неки сами, неки са женама и децом, испод надстрешнице једног обора, са оне стране утрине, где су биле његове штале. И као да је то прво, јасно сећање ума било неки нечујни поклич, њему се учини да му трче, један по један, својим страшним трчећим кораком, под шубарама, са својим дугим пушкама, и ханџарима у зубима, као при вежби. Свакоме је видео лик, сваког је познао, сваког се сетио где је који легао.

Тако му се и остало што је било тамо, напољу, на киши, јављаше у широм отвореним очима, у мраку: обронак брега и под њим Дунав, са чамцима шајкаша, којима ће се навести на воду. Непрегледни врбаци и ритови, модре ледине и црвени шибљак.

Тад зашкрипа ћерам и, у исти мах, залупаше на врата.

И као да се трже не само он, већ и све друго живо, у мраку, што је дотле било и невидљиво и нечујно, зачу се тутњава копита и залајаше промукло пси, сасвим близу.

Велико јато врана мора да је пролетело однекуда, јер њихово грактање испуни ноћ и поче да се диже у висине.

И тек што је, онако тргнут из сна, полубудан, покушавао да се, у мраку, ослободи неких чаршава у које се био заплео, и да се извуче испод кожа, ознојен и го, јер го је увек спавао, она се пробуди и скоро безумна од страха напипа огњиште, духну у пепео и нађе жар. Запалила је жижак, који осветли и њу, сву, и његову огромну сенку на зиду. И тек тад, кад га угледа, врисну и поче да кука, павши на њега, грлећи га и љубећи му груди, раме, врат и уво.

Већ скоро две недеље дана, откад је дошла порука од маркиза Асканија Гвадањи, заповедника града Осека, да опреми триста бираних војника за полазак у рат на Француску, она није престајала лелекати. Подбулих очију од плача, сва оронула од ужаса, у трећем месецу бременитости, она се није дала одвојити од њега. Лепотица на гласу, пролепшала се још више, у првој години брака. Кожа њена и кост, смех и дах, као и њен поглед, имали су неки гладак сјај што је светлео у њој, док је носила чедо у себи. Тешка и пуна, лудо весела у тим месецима, она је после порођаја слабила и ружњала, постајала тиха, а окрутна према слугама и слушкињама. Пре две недеље, плачући, била је дошла за њим и на обалу Дунава да са њим проведе и последњу ноћ, пред полазак. Оставивши две своје ћерчице у селу, дошла је била да станује, последња два дана, у једном кућерку покривеном трском, код обора, на води, само да би могла да проведе ноћ крај њега. Лежећи сатима на његовим грудима, она му је, шапућући нешто неразумно и неразумљиво, љубила ребра, грло, очи, уста, уши.

Кривоног и тежак, он је тих последњих дана опремао своје људе, јашући цео дан. Псовао је њене загрљаје и пољупце. Била му је досадила.

Измучен, прекодан, свађом око одабирања људи, што су пристизали ненаоружани и напитки, морао је да проводи вечери са писарима, што су спремали спискове Славонско-подунавског полка. У ноћи, пак, чекао га је пакао. Њен загрљај, њени безумни напади,

њени дуги, неуморни прсти. Њена лепота, крај ватре, надземаљска, њен поглед и њен плач. Огромних груди и огромног трбуха, кло-нуо, забринут за децу, он се њеном лудилу и крстио и чудило, па и грохотом смејао.

При слабој светлости жишка сад, он је виде, онако збуњену од сна, и схвати да ће овог јутра, при поласку, са њом бити најтеже. Њени пољупци, плахи и луди, који су му падали у лице и под грло, били су мокри од плача. Уставши да би га боље могла обухватити, јер се он набусито бранио, газећи по јастуцима, кожама и ћилимовима простртим по земљи, она је била нагазила голом ногом на жабу и страховито вриснула. Разљућен тада од све те помаме женске, он је одгурну, а дође му да је тресне о тле. Преваливши чанак освећене водице и босиљка, који је синоћ била спремила, да би могла ујутру, кад се пробуди, да га пошкропи, тетурајући се, као да је дизао и носио празно буре, он стиже до врата и отргну их.

Киша ситна падала је и, за тренут, у свитању, видео је псе што појурише према њему, коње и слуге под дудовима, а на другом крају утрине, код обора, читаву ону гомилу што се синоћ ту била разместила. Ватре су још шарале по мраку велике сенке и причине, али чим пуче прва пушка, све као да одскочи са земље и заигра. Запеваше неки, зарикаше, потрчаше до ђерма, на валове, да се умију; други, носећи децу на рукама, увијаху их крпама, полазећи низбрдо, да оду до чамца. Ух, што се жене бусаху у груди, запеваху, витлаху својим белним платнима, повезима, обојцима! Иза обора, над стрмином, виде збиља непрегледне врбаке и ритине, у огромном, мутном, кишном свитању, али не бескрајни, плави круг. Ни у њему звезду, као у сну.

Трчећи крај коња и уплаканих жена, које нису пуштане доле, до чамаца, људи су се окупљали, довикујући се. Неки, заостали, уплакани, праштаху се, крстећи се. Један му приђе са малим дететом у шубари, тражећи ватру у кући, да склони дете, већ помодрело. Пси, окупљени на ивици брега, око жена и старца, скачући, прскајући по барама и блату, лајаху за онима што су силазили низ брдо, на воду.

Бос, на хладној, влажној земљи, заогрнут, онако како се дигао са постеље, са великим, црним клобуком средњих шара и кићанки, што га беше турио на главу при првом скоку из сна, он је пренеразио слуге. Притрчаше му, љубећи га у руку и приводећи му коња,



који се пропињао. Тада кинувши громко неколико пута, заигравши по земљи тако да се све затресло, врати се у мрак и врућину крај огњишта, где га жена дочека још увек плачући. Облачећи га брзо, она му је љубила чохе, каишеве и сребра, а кад се умио, она му својом косом убриса лице, љубећи га у образе. Жалећи је, помилова је по леђима, гунђајући, кад она бризну још јаче у плач.

А кад се појави на вратима, обучен, па му слуге приведоше коња, настаде такво ђипање, кукњава и дрека, на утрини, притрчавање његовој руци, лелекање и јаукање жена, да он од беса заурла на њих.

Док су га слуге са једне стране дизале у седло, на коња, који се вртео преплашен шаренилом, дотле су две слуге са друге стране притезале колане, да не откине узенгије, великим својим маљавим рукама, пењући се, стењући. Коњ се тресао под њим, као под буретом.

Прскајући блатом дрвеће, траву и псе око себе, нагнао је коња низбрдо, ка Дунаву. Измаче лелеку и дреци и прокаса кроз влагу дрвећа и грања. Киша је престајала да пада, али се земља ронила под коњем, кад почеше да се спуштају.

У недогледној влази облака и ритина, баруштина и трске, било је већ свануло. И као да је то био један други свет, тамо се није ништа догађало. Овде, над њим, грактале су врране, доле, под њим, светлוצале су широке таме и светлости воде. Везани за старе врбе и стубове у блату, чамци су се црнели издалека, крај ватре. Кад подиже главу, виде потпуну тишину у сивом небу и врране, у даљини, које се нису чуле. Дунавом је могао догледати врло далеко, дуж обала, од којих је једна била жута и висока, под небом, а друга разливена у поплавама и травуљинама, у дубини.

Издио је из жбуња, у баре и тешко блато, до сапи, пред ватре, са којих су скидали печене јагањце. Сместивши се у широким чамцима, који су били прокисли, на слами и жутом, сухом лишћу, људи су били опет полегали, па су се дизали да чисте оружје, или да дочекају на нож, по комад бачене, рашчеречене јагњетине. Певаху вичући.

Кад стиже сав упрскан, до ватре, међу врбама, јавише му се два официра и поп, који је био потегао заједно са његовим братом, чак из сребробогатога Земуна, да испрати сина и да их све благослови. Пошто му је било стало да их што пре крене, потеря коња до ужади и даде наређење шајкашима да крећу.

Настаде мала гунгула у чамцима, и људи поскакаше да још једном погледају своје. Док су шајкаши дрешили конопе и газећи до паса воду, вичући, отискивали чамце од обале, дотле су неки промрзли бедници, најмљени да вуку чамце цео дан, целу ноћ и још један дан, узводу, већ почели да потежу ужад и да газе блато. Међу њима, два Циганина, скоро сасвим гола, са конопљом на грудима, покушаваху да оглођу неколико опрљених папака, које нико није хтео да понесе.

И док су старци, прозедбли и мокри, стајали непомично, на блањавом брегу, дотле су жене са децом, и пси, трчали дуж обронка стрме обале, јаучући и плачући, све дотле док се оба чамца не изгубише у густим врбацама, из којих је допирала после промукла песма. Па и та песма, чим је нестало оних које су поустајали да виде, полако постаде тиша и развученија, док сасвим не замукну. Лелек се међутим, на брду, још дуго разлегао.

Чим пођоше, и он потера коња дуж обале и нагна га узбрдо, тако, да је животиња бесно фрктала и сва се пушила. Вратио се, да се и он опреми.

Око стаја и обора био се искупио свет, да види и његов полазак, а нарочито кочије и коње и слуге његовог брата Аранђела Исаковића, трговца познатог по целом Подунављу и Потисју, по богатству.

Брат му је, по договору, провео ноћ у селу, са децом, да у зору порани и дође да му се нађе, при расанку са женом, чије су се плахе ћуди обојица бојали. И заиста, тек што се вратио са поласка војника, успевши се, тешко, узбрдо, указаше се, са друге стране, велика, шарена кола, која одмах опколише слуге.

Било је већ сасвим видно. Киша је била престала.

Ушав у кућу, ударивши, на прагу, главом у тршчани кров, затекао је жену обучену, свилену, умивену, дивну. Уморан од јахања и журбе, сад је погледа другим очима и, пришавши јој, поче да је љуби, кроз своје разбарушене брке. Ужурбан, он јој још једном, дахћући под њеним пољупцима, понови, без смисла и без реда, све оно што јој је већ синоћ и целу ноћ понављао: савете за њену сеобу к брату, у Земун, савете за купање млађег детета, мање ћерчице, која је имала неку болест на кожи, уверавања о свом путу кроз Штајерску и Баварску, о кратком рату, у коме ће једва и бити бојева и, најпосле, о својој верности и о свом повратку. Она је међутим дрхћући сва, као

луда, кидала са себе сребрне плетенице, дугмад, свилене пришивене цветове и чипке, вичући и понављајући, кроз плач, све исте речи, све иста преклињања. Отимајући се, тако, њеним рукама, вукући је нехотице за косу, својим везовима на клобуку, који се заплитаху и у њено одело, једнако је, љубећи је сад, за растанак, у уста, понављао слатке речи, на које је била навикла у првој години брака. У страху који је личио на лудило, она му је висила о врату, шкropoleћи га, већ дозна који пут, освећеном водицом и молећи га да се тамо не жени, као што то други чине, да се тамо не истиче, да и њу после позове онамо, да тамо не погине. Љубећи га устима мокрим од плача, што више нису могла да се затворе на пољубац, већ су била отворена и опуштена, од дрхтања, гледала га је очима изврнутим, у којима се видела само деоњача, без њених модрих дужица и великих зеница. Пола у несвести, опуштена, она је грчевито понављала: „Умрећу, умрећу.“

Дотле је његов брат изишао из кола, сув, жут, у дугачком ћурку од курјачине, са бројаницама од ћилибара у руци, као крупним, зрелим грожђем. Наредио је да окрену кола, растерао љубазно свет, даривајући скоро свакога ко му је пришао руци. Рекавши још неколико речи слугама, кир Аранђел је весело махао рукама девојцици, старијој ћерчици, коју је био довео да испрати оца, а коју слуга никако није спуштао на земљу.

Браћа су се била договорила да преваре жену при опроштају, јер старији није хтео да види оно што је била у стању да учини, у том последњем тренутку. Зато је требао млађи, са дететом, да дође, колима, пред кућерак код обора. Ту је било последње преноћиште људи, пре укрцавања у чамце, из којих више није било изласка до Варадина. Ту је и она дошла да проведе последњу ноћ са мужем. У кућерку у ком су иначе становали, зими, пастири. Слуга је био обучен да, чим старији изиђе из куће и ускочи у кола, ошине коње.

И, тако, све се зби за тренут. Док је она намештала, полумртва, хаљину, да би изишла пред свет са мужем, он се, прекртивши се тајно, отрже кроз врата, чим чу пуцање бича, и нађе лице у лице с братом. Пољубише се брзо, и, старији ускочи у кола, просувши млађем бројанице по благу.

Кад чу јурњаву коња и вику света, она, дотле не слутећи ништа, потрча на врата и виде кола како нестају у жбуњу, иза дудова, већ на другој страни утрине. Срозала се на руке млађем брату, као пијана, онесвешћена.

У великим и шареним колима, која су се тресла, са уплаканим дететом на руци, он се био придигао тек толико да је могао да види како она паде. Сагнувши главу над својом ћерчицом, ћутао је у том страховитом прскању блата и одскакању од грана, пањева и џомби, све дотле док, замакнувши крај једног шумарка ретких багремова, слуга, стојећи са ногама упртим у кљун гвоздених украса на колима, не успе да заузда сва три коња, уплашена и уздрхтала.

Тада, подвикнувши слугама и стискајући дете на груди, опипа оружје, гуњеве и чизме на дну кола, нове новцате амове, сребром оковане, и дукате и нож и сат, округлао као јаје, у пасу. Ништа није био заборавио.

Милујући ћерчицу, нареди да се вози лагано, и као неки остарео медвед, сав накинђурен, поче у колима пред дететом да скаче и мумла и игра. Дете поче да га милује рукама, хватајући га за сребрне кићанке на клобуку, смејући се, кроз плач.

Над ритинама и врбацама почело је да се ведри и крај кола зачуше се прве шеве. Видик је био пун јата врана и све више светао од безмерних, равних поплава и бара. Путем, уз обалу, уз брда, која су опет падала и спуштала се у мокре травуљине, кола су брзо стигла три велика, црна чамца, што су доле, на реци, лагано одмицала.

Загрљен топлим дечјим рукама, он је као настављао да спава. Кас копита, шкрипу точкова, дечји глас, у који се спуштаху и клик шева и грактање врана, слушао је као кроз сан, који га је мешао са кишовитим облацима што су се све више испаравали, јер је иза њих било, негде, безмерно далеко, али огромно, Сунце.

Дете које није добијало на свако питање одговора, понављало их је, измучено, по сто пута, трзајући га за уши, за накит, за брке. Неиспавано и слабуњаво, било је после све тише. Он поче да тихо певуши и да је љуља, а ћерчица му леже на груди и заспа.

Спремао се топал, пролетњи дан, после кише. У баруштинама и врбацама, на другој страни, подиже се магла, млечна и тешка, што ускоро као дим испуни сву дубину над Дунавом, и поста густа. Песма оних у чамцима, кроз безмерну тишину, тамо доле, допирала је до њега једва чујно, као испод земље.

Над брдима и шумама међутим, што се љубичаста указаше, лево, могао је већ да наслути светлост сунчаног и чистог јутра. Задржа зато кола код једног реда високих јабланова. Изљубивши заспало дете, остави га у колима, и слуге га опет попеше на коња. Ујахавши у неко ниско жбуње, он је мирно дочекао да претоваре ствари, из кола на коње, уклонио се да могу да окрену кола и, отпустивши братовљеве слуге, дуго је стајао тако и гледао за колима што су се враћала натраг, кроз густу травуљину, из које су пред коњима излетале шеве.

Скинувши клобук, даде га слугама и појаха пред њима, тресући се опет као буре.

Све је био свршио. Чим је узјахао, вративши своју ћерчицу, сав умор од последњих непреспаваних ноћи, од спремања и јахања, седе му као за врат, на коња. Мокар мирис жбуња, загушљива топлота ниских и осунчаних облака, магла из дубина, густа као дим, све га је то гушило и успављивало. Несрећа као да је била остала иза њега, пред њим је била само та даљина, зарасла густом травуљином, од које се малаксава. Био је миран. Пошао је био рано и надао се да ће пре мрака стићи до Варадина, где су имали да му се прикључе остали делови пука. Пук се скупљао из разних села славонских и сремских, да би под његовим вођством пошао у град Печуј, где је имао да издржи преглед пре него што га упуте да стигне логоре Карла Лотариншкога, који је био истурио своје претходнице на Рајну, до Штукштата, под командом генерала фелдмаршала барона Јохана Леополда Беренклау.

Меланхолијом која се претварала у ћутање, све упорније што је бивао старији, и он је, као и отац му, кога је при свакој важнијој изреци спомињао, мирно ишао у рат. Сеобе му беху досадиле и немир који се ни у њему, као ни у свим тим његовим људима које је водио, није стишавао. Био је прошао са породицом, дуж Дунава и дуж Тисе, скоро сва већа места, тргујући заједно с братом, све док се

није оженио и вратио у војску. Пошто је био много цењен у војсци, додељиваху му важне послове у народу. Премештаху га сваки час, да умирује тај свет, који се сваки час селио.

Знао је да ће га, одмах после прегледа, упутити на бојиште. Миран и самоуверен, предвиђао је цео пут, све догађаје који ће доћи, све људе, како ће се држати. Бојао се само да му један део пука, који је долазио са капетаном Пишчевичем, из Шида, не задоцни на окуп, под Варадином.

Сан и отежао, јахао је погнуте главе, кроз травуљину. Што је бивало топлије и јасније на небу, све му је било теже. Коњ га је одмерено клатио и то га потпуно ослаби. Оно што је оставио дође му као и да нема, и плач женин и поглед братовљев и топлота малог детета, помешаше се с маглом. Слуге иза њега беху заостале мало и он осети потпуну самоћу.

Јашући даље, размишљајући о расподели старешина и војника, које је све лично знао, он се потпуно успава. Ето, помисли, довољно је одселити се из једног места, па да све што остављаш буде као и да није било. И загледа се тада у далека брда иза којих се сад помаљало Сунце. Кад на њему заблиста сребро, он се осети чио и лак, и као да нема тела. Осунчан, просијан, осети се топал, а не тежак, као и да не јаше, као и да не постоји, у том невидљивом ветру, који га је дочекивао с лица.

Затим потера коња касом, кроз празнину.

Тако је, године 1744, у пролеће, Вук Исакович пошао на војну.

## II

### ОДОШЕ, И НЕ ОСТАДЕ ЗА ЊИМА НИШТА. НИШТА

Ушли су у Печуј тако разбарушени, неопрани, мокри, и побеснели, да су се деца расплакала, а жене које беху истрчале, пред куће, да их виде, разбежале вриштећи, у комшилук. Певаху вичући, а корачаху, уморни, и изгладнели, тако журним кораком да су се, опкољени средром окићеним официрима, чинили као хајка гладних паса, које воде, притегнуте на ланцу, у лов.

Ударали су кундацима у плотове, пребијали псе, дизали стабла дрвећа пред кућама и бацали их, мало даље, у авлије. Читав један целеп волова, на који су, иза једног ћошка, наишли, натерали су, риком и шалом, у бег.

Загушише уске стазе доњег града, пењући се узбрдо, па се расуше и заосташе, крај вике квартирмајстора што беху изјахали да их дочекају и сместе. Свирачи, који су били окупљени око велике заставе, што се од Варадина носила, а за којом су јахали официри, на преплашеним и запенушеним коњима, нису били у стању да надлармају певаче који су се дерали, све истим гласом, еј... еј... То се после ширило, као запевање и кукање, по целој гомили, све до оних заосталих и последњих, који су газили до колена блато и тукли се

око првих бунара на које су наишли, трчећи после пустим улицама, за грајом пука што је одмицао, кроз град.

Комесар их беше видео, још код првих винограда, испод вртова бискупије, и решио се да их улогори изван града, крај гробља.

Удесио је тако да их примамеше ватром, крај које су пекли овнове, над којом су без престанка свирали трубачи и ударали добошари. Кроз сутон који се почео да спушта, Исакович их је некако извео на пољану, испод неких плотова иза којих се назираху турски надгробни споменици, као заостали пањевци, у трави, са натакнутим каменим турбанима. Чим су их, уосталом, извели ту на утрину, опколише их немачке тобџије, које су се после, крај својих топова, у мраку, видели како стоје, са запаљеним лунтама у руци.

Све се међутим сврши добро, чим стадоше и бацеше товари и оружје.

Песма преста, настаде граја и брзо се испушише сви.

Смирише се кад официри одјашаше коње и кад се помешаше међу њих. При примању шатора, крај ватре, већ су се опет разликовали поједини делови пука, а, при дељењу сламе и вина, већ су одговарали гласно ротмајсторима.

Запаливши мале ватрице, убрзо су поделили логор, као неко дуго село, правом путањом која је ишла унакрст, обележена буктањем пламенова сваке ватре, задимљене мокрим, младим травама. Копаху рупе да легну, као што беху навикли код својих кућа. Затим, под непрекидним ударањем добошара, започе тише, разапињање шатора.

Већина беше млада, први пут одабрана за рат, али је било међу њима и оних што су, последњих година, ратовали на све стране. Па и таквих који су се крвили код Београда и Гроцке, па чак и оних што су, пре скоро тридесет година, секли Турке, код Варадина, и Темишвара, под заставом принца Евгенија Савојског.

Смркавало се над њима и ту, под стрмим, старим стазама Печуја, испод запуштеног гробља, на утрини, исто онако брзо као и код куће, у оном сивом, магловитом вечеру, што као киша пада у баруштине, али је овде пролетње вече растапало их у бескрајно плаветнило. Над вечерњом маглом појавише се модре падине брда и шуме, што су биле суве и ретке, тако да им се на дну још црвенео дан. Над тим шумама што су се виделе са свих страна, затреперише



звезде и зазричаше небојени попци. Зачудише их прва брда на која су се успели из равнице и узнемирише их.

Тако, пошто су у први мах скоро сви полегали, под шаторима, по рупама, на слами, све их је више било који су подизали главе.

Смркавало се у логору.

Угасише ватре, али је тишина, тишина за сан, изостала. Необичан и туђ звук звона дуго се сливао, са вароши, на њих. Из задњих улица града, које су светлукале под брегом, допирао је не само лавез паса, већ и свирка потмула и нека хука. Па и оно мало стражара, око логора и код топова, удеси те се поче дозивати. Са брда пак, и то највише осетише, допирао је мирис воћака, толиких воћака колико их, код њих дома, никада на једном месту не беше.

Што их се више стишало и примирило у логору, све их је мање желело да заспи.

Мада беху измучени и болни у целом телу, од шест дана хода, под оружјем и теретом, заспаше само они који су већ давно били навикли на све то и којима више ништа није било чудно. Ни те ноћи под ведрим и тамним небесима, ни ти воћњаци који се осете тако у мраку и миришу негде у близини, ни тај лавез паса који је свуд исти, ни те ватре од којих засузе очи, загарави лице и угреје се једна страна, док друга прозебе.

Они који су први пут ишли, почеше се дизати на колена и дошаптавати, дозивати, пригушеним гласом, и скупљати иза шатора, као сенке.

После, када се појави Месец, постала је читава једна страна земље светла и, под мрачним брегом, читава непрегледна пољана видна. Видеше дрвеће што им се дотле чинило празан мрак, и кровове у граду што су се дотле чинили као утонули у земљу. Сасвим близу, иза плотова последњих сокака, учини им се да шећу безбројне, шарене сенке.

Чист, плав свод, засут понегде облацима, који су постајали приметни тек при брзом проласку кроз сазвежђа, био се наднео над њима. Траве бескрајне, што су по брдима и падинама, до дна видика, расле ту ноћ, поплавиле су логор неким шумом што је био нечујан,

али присутан свуд, око сваког шатора, око којих је исто тако, нечујно и неопажено, никло безбројно много зрна земљиних, изривених од невидљивих кртица. Шапућући тихо, у тој тишини, све их је било више који су, пузећи четвороношке, са сенкама шатора на леђима, успели да се извуку из логора и изгубе под оближњим плотовима, у трави, у мраку, у јарковима, у жбуњу. Дозивајући се тихим звиждуком, они су се, пузећи и трчећи погурено и брзо, као текунице, од хумке до хумке, од дрвета до дрвета, пробијали, кроз ланац стражара, који су осећали да се нешто око њих догађа, али нису знали шта, напрежући вид да у месечини што сагледају, опаливши покаткад у потпун мрак.

Скоро половина њих, не могавши да заспи, разбегла се тако, по мраку, некуда према граду. Заситивши се, последњих дана, пред полазак, у општем плачу и кукању, својих жена, при оном метежу и мукама до миле воље их љубећи и тукући, они сад нису ишли да траже жене. Врућих удова и запаљених вратова од хода и терета, они су пошли у ноћ, задивљени и очарани близином вароши, велике и чудне, што је била прошла брзо пред очима њиховим, при заласку Сунца, кад су долазили. Знајући добро да не могу собом понети ствари од стакла, или злата, нити повести краву или теле, они су ипак видели безброј сјајних ствари што су трепериле у ноћи, красне и ванредне. Мада су знали да их понегде чека свега нека смежурана баба, венац лука, улар, или каква сребрна копча на каишу, били су раздрагано пошли у ноћ, да краду.

Сачекујући се, на дну, у јаругама, под логором, скупљаху се по тројица и четворица, испитиваху се брзо: ко је из кога села, под којим официром, а после, јурнувши кроз жбуње, тражаху пут, под вођством онога који би пошао први. Већина их, у овом крају, дотле никад није ни била.

Доживеше тако читава чуда у ноћи. Сви који су прошли жбуње око логора, прођоше и вртове и зидине око града. Упадали су у варош, као курјаци, кроз стрме ходнике, уске и влажне као олуци. И мада читави сокаци беху пусти, они су, по мраку, наслутили оно што су тражили. Не дирајући пилиће по гранама, и обилазећи гуске, накрали су се меких голубова. Крвавим прстима, за које се лепило перје, чупали су плаве главице, прибијени месечином уз зидове,

осећајући како се мала, врућа тела трзају неколико тренутака у шаци. Четвороношке, по месечини, они су плашили псе својим скоковима и сенкама и застајали дуго тамо где је још горела светиљка, загледани, кроз пукотине дасака, у непозната лица, да после, постојавши, уморно наставе своје тумарање.

Одоше, и не остаде за њима ништа. Ништа.

Понеки међутим упадали су и у куће. Кад би се појавили, на разваљеним вратима, они би весело урлали нешто што нико није могао да разуме. Огромним корацама прилазили би домаћима, премрлим од страха, па их миловали, умиривали и враћали пред огњиште, из кутова, својим шакама широким, као лопатама. И пошто им нису знали језик, они су им говорили мумлањем, јаукањем, рикањем и рзањем, каламбурима, састављеним од свакојаких гласова што су их чули по дану и по ноћи, код своје куће. Понављали су фијук ветра, кас коња, а особито пој петлова. Бог зна како су се после споразумевали и мешали са укућанима, тек они су причали, окупивши све живо у кући око ватре, и, мада им нико ни речи разумео није, сви су им одобравали главом. Тако, разбудивши све, никоме не дадоше да спава.

Ишли су од куће до куће, по мраку. И нехотице, мада то нису тражили, наилазили су и на жене. После пригушеног вриска и лома, нестајали су у помрчини, а растајали су се после нежно, у љубави, испод плотова обраслих трњем, под којима је, низбрдо, жуборила вода. Понека жена пратила их је, средином пута, месечином, чак доле, до пољана. Понека мрачна кућа, из које изиђоше, остаде тако за њима, у тами, са светлошћу што је допирала из широм отворено остављених врата.

Свуд, међутим, није се баш све добро свршило. Постајали су понегде и опаки, а на два места, тако, без разлога, шуњајући се по мраку, потпалише кровове.

Месечина, јасна, бела као иње, попадала је била нарочито на воћке, које су се све више виделе што је ноћ била тамнија. Над широким падинама брега по којима су, по јаругама, међу кућама, тумарали коњаници са фењерима, хватајући оне који су се изгубили, уздизала се црква са које је одбијао огроман сат. Чело ње, дуж зида

било је у мраку полегало неколико њих, бежећи од потера, избивши ту, на главни трг, обасјан цео месечином, празан и пуст.

Сат, огroman, са гвозденим казаљкама, који је непрекидно шкрипао, у ком се нешто, међу ужетима, непрестано кидало, задржао их је задивљене, својим несхватљивим, великим бројевима, нафарбаним у белом кругу, на зиду цркве. Скривени у тами, они беху полегали дуж зида да виде како одбија, натежући два гвоздена ђулета што се љуљаху, над њиховим главама. Ћутаху, после тупог звука звона и ослушкиваху. Месечина је била осветлила велике куће пред црквом, кровове и зидове, доњи део града, па чак и шуме и брда у даљини, пред трепћућим, дубоким небом.

Ноћ је пролазила у некој белој светлости, која је сипала као ситна киша. Тужни, изударани, уморни, толико да су седали сваки час, почеше полако да се враћају, тетурајући се, полузаспали.

Шуњајући се пустим улицама, по којима су крстарице, са фењером у руци, патроле кирасира, скоро сви су успели да се врате. Ухваћена, у граду, беху само двојица, обојица при тучи.

Тек ујутру, кад је свануло, похватани су многи, напиту, који су били легли по кућама и по шталама код коња, па су, пробуђени из пијаног сна, почели да вијају, ножем у руци, животиње и људе.

Последњег, Исаковичевог слугу Аркадија, ухватише тек усред бела дана, већ у близини логора. Био је потерао крмачу, везавши је за ногу. Мирно, тепајући јој и певајући кроз нос, штуцајући гласно целим путем. Дуго му је требало да превали пут, од једне крчме у доњој вароши где је био украо живинче, до последњих кућа близу логора.

Чињаше се трезан и спокојан, и свет, који је те ноћи дуго бдио иза замандаљених врата, пропуштао га је, у недоумици. Био је потпуно безбрижан и кад су стражари почели да га опкољавају. Нити је викао, нит се освртао. Лењ, толико лењ да га је крмача трзала и вукла, гегао се за њом сатима, тепајући јој миле речи, док није најпосле сасвим ућутао.

Прошао је тако ћутке, а погнуте главе, добрих пола сата за крмачом, цео пут од великог студенца, код градске капије, до дрвеног крста, пред гробљем. Свет је ишао за њим, не усудив се да га застави.